

Весна Делић

vesrasulic@yahoo.com

**Ко је успешан Ром? – културолошка
концептуализација богатства Рома у Црној Гори****Апстракт:**

У раду су представљене праксе и наративи Рома у Црној Гори који треба да прикажу различите начине њиховог привређивања, концептуализацију богатства и утицај различитих периода на њу. Циљ је да се, на основу изложене грађе, укаже на начин на који су макрозаједнице и глобални токови утицали на ромску микрозаједницу, у различитим периодима, а посебно у време транзиције. Такође, у чланку се настоји да се утврде последице тих утицаја на ромске социоекономске системе и механизми на основу којих заједница прихвата промену или се, с друге стране, бори противе ње. Коначно, циљ рада је да се прикаже поглед „одоздо“. Изложена грађа је сакупљена у истраживању које сам, у више наврата, од 2009. до 2019. године, спровела за потребе израде докторске дисертације.

Кључне речи:

успех, материјално богатство, нематеријално богатство, економска делатност, традиција, транзиција, Роми.

Увод

На простору Црне Горе, живе две ромске групе, које су, различитим путевима и у различито време, стигле на црногорско тло. Чергари су дошли из Босне и Херцеговине, почетком двадесетог века, а Роми-муслимани су, од половине до краја истог столећа, у више наврата, долазили с простора Косова и Метохије.

Чергари су били полуномади који су се, од Ђурђевдана до Митровдана, кретали по селима и катунима, а зиме проводили у неким од црногорских градова. Под чергом је било неколико породица из истог братства. На челу сваког путујућег каравана, био је церибаша који је заводио ред у черги и посредовао између својих сународника и црногорских сељака. Чим црногорски сељаци „издигну“ стоку у

катуне, за њима су долазили и чергари који су сељацима нудили калајцијске услуге. У удаљеним катунима, мушкарци су калаисали бакарно посуђе и препродавали коње, а жене су гатале и, заједно с децом, просиле. У селима су се задржавали по неколико дана. Имали су развијен систем порука, којим су обавештавали остале караване о правцима кретања и о ситуацији у селима у којима су већ били. Интервенцијом власти од шездесетих година двадесетог века, стално насељавају периферије црногорских градова. Додељено им је државно земљиште, које ни данас није у њиховом власништву. Стационарали су се у местима у којима су, у прошлости, проводили зиме. Територијално су издвојени од друге ромске заједнице, па су им Роми-муслимани ретко када прве комшије. Напуштањем полуномадског начина живота, донекле је напуштен и примарни облик привређивања. Црногорски сељаци су бакарно посуђе заменили пластичним, те се, самим тим, смањила потреба за чергарским занатлијама. Калајцијски занат је у фази изумирања и, за сада, обавља га тек по који старији чергар. Од средине двадесетог века, почели су више да се баве трговином и сакупљањем секундарних сировина. Села и даље препознају као своје примарно тржиште. Посећују сељаке како би продавали различите производе потребне за домаћинство и како би сакупили робу која је за отпад. Поред села, бувље пијаце су главно место где се одвија економска размена између њих и осталих црногорских грађана. Чергари се више везују за послове који пружају одређену слободу кретања, па се, за разлику од Рома-муслимана, ретко кад запошљавају у Јавном комуналном предузећу. Удате жене равноправно суделују у економском привређивању. Хиромантију су са села пренеле у градове, а подједнако се налазе и у улози продавачица. Од деведесетих година, па до данашњих дана, велики број чергара је емигрирао у иностранство. Преко граница су одлазили једном или више пута. Добровољно или силом прилика враћали су се у Црну Гору, у којој су зарађени новац обично користили за градњу кућа. У последње време, забележен је велики одлив из земље припадника и једне и друге групе.

Роми-муслимани су заједница која је, у неколико миграцијских таласа, насељавала простор Црне Горе. Насељавање се одвијало између два светска рата, па све до краја осамдесетих година двадесетог века. Доселили су се из различитих градова и села с Косова и Метохије. Миграције су, првенствено, биле економског карактера, а тадашња Црна Гора је била место где су могли лако да дођу до запослења. Црногорска власт је, услед недостатка кадра, поспешивала њихово насељавање. На терену сам забележила причу

да је Савез комуниста слао већ стационаране црногорске Рома на Косово и Метохију, како би довели своје рођаке и пријатеље да раде у градској чистоћи, пошто је Црногорцима било испод части да се баве тим занимањем. И без охрабривања црногорског врха, већина Рома-муслимана је, појединачно или са целим породицама, напуштала нестабилно подручје Косова и Метохије. Још увек се, код неких старијих Рома-муслимана, може чути да је „Црна Гора мајка сиротињска“.

Осим чишћења улица, првонасељени Роми-муслимани су носили пртљаг, чистили ципеле, поправљали кишобране. И даље већина њих тежи да се запосли у Јавном комуналном предузећу. Мада, ако и успеју да се запосле, врло често, заједно са члановима своје породице, сакупљају секундарну сировину и продају половну робу, што је и главни извор прихода свих незапослених Рома-муслимана. Робу продају на бувљим пијацама, а секундарне сировине малим и великим откупљивачима. Статусно зреле жене су укључене у трговину, док млађе раде у кући. И ова ромска група, врло често, своје „парче“ хлеба тражи ван граница Црне Горе. Уколико се врате, новац улажу у куће.

Економска делатност чергара и Рома-муслимана их је, последњих више од пола века, у социјалном и просторном погледу, везала за урбане целине. Ромске заједнице су, током дужег временског периода, настањивале периферије црногорских градова (Подгорица, Никшић, Бијело Поље, Беране, Будва, Бар, Цетиње, Херцег Нови, Улцињ) и, у сваком од њих, оставиле свој специфични архитектонски и социјални „печат“: трошне баракe са сателитским антенама, дрвене импровизоване гараже с мерцедесом из „осамдесет и неке“, приземне зидане куће, као и куће на два или три спрата. У засебним (мањим или већим) просторним целинама које се надовезују на град, изградили су насеља која, у својој суштини, указују на структурно сиромаштво заједнице и изразито богатство тек по неког појединца. Живе на маргини црногорског друштва, а већина их тако и види:

*У маргиналне групе би укључили оне скупине унутар ширег друштва које пуно не суделују у битним друштвеним процесима (економским, културним, политичким). Обично се говори о три димензије маргинализације: економској, просторној и социокултурној. Од чега се под економском подразумева немогућност формалног укључења у процесе производње, те хронична нестабилност за-
послења; просторна маргиналност се може видети не само на нивоу*

резиденцијалне сегрегације, већ и на нивоу функција урбане централности, где су маргинализовани простори града дефицитарни у комуникацијском, инфраструктурном и другом погледу; и социокултурни аспект маргинализације који обухвата вредносне и нормативне оријентације, те индивидуална и колективна понашања. Односно, сукобљавања појединаца у различитим социјалним ситуацијама објашњавају се постојањем специфичних културних обележја (Šućur 2000, 214-215).

Подаци из истраживања које је реализовало Министарство за људска и мањинска права Владе Црне Горе¹ показују да је 83% Рома и Египћана незапослено. Међутим, 33% њих се изјашњава да је у статусу „незапосленог лица које не тражи посао“. У ову групу углавном спадају жене које су домаћице. У јавном сектору, ради 6% Рома и Египћана, у приватном, нешто преко 5%, док је њих 4.3% самозапослено.² Влада Црне Горе, невладин сектор, међународне организације и многи други актери, већ више од деценије, предлажу и покрећу низ акција да се ствари промене на боље, али су помаци једва видљиви.

Припадници ромских заједница у Црној Гори живе од ниско-статусних занимања, без већег друштвеног угледа, баве се неформалном економијом и „хлеб“, углавном, траже по контејнерима. Већина се ослања на социјалну помоћ, која не може да задовољи основне потребе породица с више чланова. Сакупљање секундарних сировина, као и складиштење и продаја половне робе на буљим пијацама основни су извори зараде. Често одлазе у иностранство, у којем виде једину шансу да стекну веће материјално богатство. На том путу, неки успеју да се обогате, али у овим црногорским ромским заједницама, то не значи да су нужно успешнији од оних који новца немају.

Шта је успех?

Када би различите групе људи питали шта за њих представља успех, сигурно је да би добили различите одговоре. Представе о

1 Истраживање се, поред Рома, односило и на Египћане, који се налазе у истом, маргиналном положају.

2 Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Vlade Crne Gore. *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020*. Podgorica, mart 2016. <file:///C:/Users/Korisnik/Documents/Downloads/Strategija%20za%20socijalnu%20inkluziju%20Roma%20i%20Egip%C4%87ana%202016-2020%20i%20AP%20za%202016.pdf>

успеху зависиле би од средине, друштва, културе или субкултурних група из које појединци долазе. Поимање успеха је културно и социјално условљено, па представе о њему могу бити различите у различитим друштвима. С друге стране, оне могу бити различите у различитим временима, па је коцепт успеха променљива категорија. Вајли,

дозвољавајући хронолошко и садржинско преклапање, идентификује три историјска модела успеха. Први, изведен из пуританизма средње класе, заступа хијерархизовани социјални ред, у коме успех значи постигнуће у умереном такмичењу на овом свету и спасење на оном. Овај поглед постојао је у 19. веку, помешан са више световном, индивидуалном и динамичном традицијом, која изједначава успех са великим богатством, индустријским напретком и неограниченом мобилношћу. У двадесетом веку, настаје много бенигнији вредносни систем, где се успех изједначава с личним испуњењем и друштвеном одговорношћу, више него богатством и вертикалном покретљивошћу (Ковачевић 2007, 16-17).

Савремено поимање успеха зависи од више чинилаца. У зависности од особе³ или научне дисциплине, добићемо различите дефиниције нечије успешности. Ипак, оно што је заједничко за све теорије јесте то да успех доноси одређену врсту задовољења која, у том смислу, не може бити само индивидуална сатисфакција, већ би било пожељно да је препозна и верификује друштво коме појединац припада. Успех би требало да буде у складу с вредносним системима који су изграђени у истом том друштву. Успеху се, онда, може приписати индивидуална, социјална, културна и економска димензија, које се међусобно не искључују, већ се преклапају. У зависности од друштвеног контекста у коме је нека особа постала успешна, преовладаће једна или друга димензија, или се, у крајњој линији, особа не може ни сматрати успешном, уколико нема барем две димензије успешности: на пример, социјалну и економску.

Обично се, у модерном друштву, за успех везује економска димензија, тј. богатство које је неко успео да стекне, захваљујући свом раду, креативности или пуком срећом (Ковачевић 1984; Ковачевић 2007). Међутим, ни то није потпуно једнострано, па се одређени „квалитет“ успешности понекад оцењује и тиме да ли особа, поред материјалног богатства, има и нематеријално и да ли је некада боље

³ Говорећи о успеху, Винстон Черчил је изјавио: „Успех је ићи од грешке до грешке, без губитка ентузијазма“.

бити сиромашан (а „нематеријално имућан“) или богат (а „нематеријално сиромашан“)?

Ердеи истиче да су богатство и сиромаштво културне конструкције, производ посебних друштвених околности, које категорије богатства и сиромаштва испуњавају различитим садржајима и, на тај начин, развијају одговарајуће друштвене представе о њима. Унутар културе, појам богатства се користи да би се одредили друштвени статуси, као и категорија богатства повезана с категоријом моћи. Како Ердеи сматра, такав појам богатства је широко распрострањен. Ипак, схватања о томе шта чини богатство појединца или групе, као и правила његовог коришћења, друштвено су и културно различита, а разликују се и унутар одређене културе. Ердеи даље наводи да свака култура и свако друштво изграђује и примењује сопствена мерила и правила која се односе на то шта чини богатство, како се оно може, треба и мора стећи, као и како се поступа с њим (Ердеи 2003).

Нечије материјално богатство, под којим се подразумева поседовање материјалних добара, обично се мери потрошњом, тј. тиме колико је неко „разменио“ новачаница да би добио статусне симболе моћи:

Потрошња је постала главни референтни оквир за артикулацију искустава, чак и тако деликатних и личних као што су естетске преференције и интимне преокупације. Успех је друштвено нормативизиран, у складу с неолибералним вредностима, као могућност задовољења све већих потрошачких жеља, а мери се, пре свега, по степену пораста потрошачких могућности. Ово је могуће у амбијенту у коме се тржиште мења од контролисаних, за које је карактеристична ограничена потрошња, ка дерегулисаним, на коме постоји обиље различитих роба и теоријски неограничена могућност потрошње (Ердеи 2005, 179).

Како Ердеи наводи, у модерном потрошачком друштву, постоје две супростављене друштвене позиције потрошача. Означени су као „туристи и вагабунди,“ односно „добитници“ и „губитници“ транзиције“ (Ердеи 2005). „Добитници“ су они који могу да побољшају свој животни стандард и промене животне стилове, док „губитници“ не могу да се укључе у праксе потрошње по моделу западног капитализма.

У „вагабунде“, без околишања, можемо сврстати Роме у Црној Гори – припаднике ромских маргиналних друштава, којима егзи-

стенција зависи од нискостатусних занимања, социјалне помоћи и неформалне економије. То су заједнице које не располажу великим капиталом за укључивање у потрошачку трку. Појединачни случајеви који се, на „економској лествици“, попењу неколико степеница више од осталих нису друштвено довољно признати да би били означени као „добитници“, барем не у перцепцији њихових сународника.

Богатство и сиромаштво су културне конструкције и зависе од већ створених социјалних представа и значења које им друштво даје. Већ су неки истраживачи, испитујући појмове богатства и сиромаштва, утврдили разлику између иметка и благостања:

Иметак се може објективно проценити и њега можемо изједначити са економским капиталом. Иметак је потребан, али не и довољан да би се остварило благостање, за које је увек потребно нешто више. У нешто више, спадају елементи нематеријалног капитала (здравље породице, породична слога, таленат за вођење посла, политичке везе, некада и срећа) (Ердеи 2005).

Код ромске заједнице у Црној Гори, управо је нематеријални капитал културолошки репер нечије успешности. Ромски елементи нематеријалног капитала, тј. то *нешто више* су деца, поштење, дарезљивост, способност, знање. Уколико особа поседује иметак, али не поседује и остало са „листе“ онога што је културно вредновано у заједници, неће бити перципирана као богата, а самим тим ни моћна. Штавише, врло лако може бити окарактерисана као сиромашна.

„ДИЈЕЦЕ И ПАРА НИКАД ДОСТА!“

Најчешће поновљену реченицу коју сам чула од својих испитаника на терену јесте: „Дијеце и пара никада доста!“. Врло често, такав став је био и физички видљив: пуне куће деце. А новца? Па, и не баш толико.

Сви испитаници с којима сам разговарала правили су јасну разлику између материјалног богатства, чије је мерило кућа на три спрата, и нематеријалног богатства, чије је мерило број деце, дарезљивост (поштовање) и поштење. Код већине, изјава да неко „има фину кућу, кућу на три спрата“ означавала је нечије материјално богатство. Наиме, поседовање куће није довољно да би, у ромским заједницама, могао да се истакне већи материјални иметак. Потре-

бно је да та кућа буде грандиозна, да „има три спрата“. Још су осамдесетих година прошлог века, проучавајући гастарбајтерске куће у североисточној Србији, Добрила Братић и Мирослава Малешевић приметиле да, поред примарне функције обезбеђивања стамбеног простора, кућа има и функцију показивања друштвеног статуса:

...Она репрезентује положај породице у односу на ширу заједницу и на тај начин се врши својеврсна комуникација са суседима, односно широм околином. Кућа је порука другима о радом стеченом богатству. Преко ње, породица наглашено истиче степен своје моћи и успеха (Bratić i Malešević 1982, 148).

Роми тумаче троспратнице као знак успеха својих сународника. Међутим, те куће често само томе и служе. Постале су статусни симболи, а не стамбени објекти. Власници живе у иностранству и ретко када издају куће онима који су остали. Ако то и ураде, користи се само приземни део куће.

Немогућност већине Рома да направе већи стамбени простор за своје многочлане породице, али и нека врста неписаног друштвеног правила (поготово у случају Рома- муслимана) да сви живе под истим кровом наметнули су троспратну кућу као највеће достигнуће у материјалном смислу. На основу неке врсте културног мерног система, кућа је највећи материјални капитал, затим добар аутомобил, па маркирана гардероба и техника.

Ипак, богатство за црногорске Роме не представља само материјални иметак. Он је важан, али није најважнији. Најчешћи одговор на питање шта за њих представља богатство био је: „Дијеца!“. То је подразумевало да је богат онај човек који има велики број деце, да су му сва здрава и да је он способан да им обезбеди хлеб на столу и образовање које он нема. Новац за њих представља средство којим ће остварити наведене жеље, али му не придају онолику вредност колику придају капиталу израженом у броју деце.⁴

Ромкиња-муслиманка, која је када је интервјуисана имала већ петоро деце и још двоје на путу, изјавила је:

Онај који има пара, а нема дијецу тај није богат. Шта ће му паре када нема дијецу? Онај који има дијецу, а нема пара тај је богат. Ја хоћу још десеторо да правим.

⁴ Прво што би ме сваки од испитаника питао било је да ли имам деце. Док их нисам имала, сажаливо би ме гледали и говорили: „Даће Бог, млада си“. Од како им говорим да имам два сина, благосиљају их и обично додају да би требало да родим и једну ћерку.

Нечије материјално богатство се не вреднује ако особа има децу, а деца нису доброг здравља. Говорећи о богатству, самохрана ромска мајка троје деце је рекла:

Моје највеће богатство су моја дијеца. Само када су ми они здрави, ништа друго не би жељела. Све би дала! И кућу и све да имам нормално дијете. Ја сам радила код једне црногорске породице који су богати, али им ћерка болесна. И џаба онда и паре и све када је дијете болесно.

Себе сматрају богатијим, односно успешнијим од богаташа који имају само женску децу, што је директно повезано са друштвеном потребом за продужењем породичне лозе.⁵ Средовечни чергар ми је пренео следећу причу:

Саставили су се два богаташа и један сиромах и кладили се ко је већи богаташ. Први богаташ рече да има фабрику и кћерку. Други богаташ рече да има три куће и кћерку. Сиромах рече да он нема ништа, али има седам синова. На крају, сиромах закључи да је он најбогатији, јер му се име неће затрети, а њих двојица су радили за зетове.

Свој социо-културни систем штите од урушавања скупом друштвено успостављених правила: прво, регулисан је брак (забрањени су бракови с припадницима других заједница); друго, створене су представе о деци као највећој вредности, односно богатству; и треће, конструисани су ставови о томе како се према деци треба понашати и којим вредностима децу треба учити.

Имати новац у ромској заједници у Црној Гори не значи да имаш све. Поседовање материјалних добара обезбеђује особи економску моћ, мада не нужно и углед у друштву (све зависи од начина доласка до богатства). Новац и економски капитал нису довољни да би особа у ромској заједници важила за богату уколико поред иметка нема и оно *нешто више*.

На основу до сада реченог, можемо закључити да су, у ромској заједници, конструисане и верификоване три врсте богатства/сиромаштва:

- **најбогатији Ром** је онај који има материјално богатство, које

⁵ Често су, у разговору, наводили да су ћерке „туђа“ крв (удаће се и постати део неке друге породице, тј. обезбедиће наследнике и презиме некој другој породици).

се мери троспратном кућом, добрим аутомобилом и маркираном гардеробом, као и нематеријално богатство које се мери бројем деце, која морају да буду здрава и равномерно родно заступљена;

- **богат Ром** је материјално сиромашан, тј. не поседује велики иметак, али зато има велики број деце, која су здрава и има их оба пола;

- **сиромашан Ром** је материјално богат, односно поседује симболе моћи, али зато или нема децу, или су болесна или су само женска.

„КОД СИРОМАШНОГ НА ЧАСТ, КОД БОГАТОГ НА ГЛАС!“

Као и у случају конструисаних друштвених представа о богатству и сиромаштву, припадници ромских заједница су створили друштвена правила о томе како треба поступати са материјалним иметком. У зависности од поштовања или кршења тих успостављених правила, с временом су створене друштвене представе о „доброти сиромаша“ и „шкртости богаташа“, али и кроз наративе установљене награде или казне за те особине.

Током истраживања, приметила сам да се о материјалном богатству и о већини људи који га поседују мисли да су „лоши“, да су „заборавили да су се ваљали у истом блату“ у коме се њихови сународници још увек налазе и да су „заборавили како је бити гладан“. Богатство мере степеном нечијег поштења и спремности да помогне онима који имају мање, тј. дарежљивошћу.

Време деле на „некада“ и „сада“, а у тако одељеном времену, разликују два модела понашања материјално богатих. О прошлости говоре као о бољим временима, када си могао да се ослониш на имућније, док садашњост сматрају мрачним временима, где, у већини случајева, бити богаташ је исто што и бити лош, необзиран и похлепан. То потврђују речима: *Људи који имају пара, они су духовно нула. Они који немају су богати, они ће дати увијек. Код сиромаша на част, код богатог на глас. Сиромаш ће дати и чаши воде и лијепу ријеч. Богаташ ништа. У сто посто, само је десет посто добрих богаташа. И то је пуно. Затим: Било је раније више помоћи. Сада више нико неће да те види очима. И: Сада богати траже од сиромашних. Никада им није доста. Траже још више.*

Ромске заједнице су, у прошлости, често деловале у складу с традицијом установљеним правилима о испомоћи немоћнима и

сиромашнима. То је највише било у вези с погребним ритуалима и празничним циклусима. Међутим, обичаји су данас мање заступљени:

Уколико особа умре, а његова породица нема новца да је сахрани, један човијек узима књигу и са њом иде од куће до куће да тражи прилог за сахрану. Свако даје онолико колико може, а његово име и износ који је дао се уписују у ту књигу.

С друге стране, за сваки празник, био је обичај да породица однесе делове свог јагњета у три куће. Делило се најсиромашнијим породицама. Заједништво и поштовање према појединцима и групи, које се, у прошлости, потврђивало свакодневно, а посебно у тачно утврђеним данима, нешто је о чему испитаници причају са сетом. У заједници је, на колективном нивоу, препознат нови модел социјалног понашања, који полако губи везе с традиционалним структурама. Повезивање са осталим члановима групе на основу материјалног (давања сиромашнима) и нематеријалног (поштовање старијих особа), у периоду транзиције, није, по мишљењу мојих испитаника, на задовољавајућем нивоу.

Пресек и прелазак са једног на други систем вредности је друштвени феномен који су сви препознали и којем сами покушавају да нађу разлог. Огорченост због новог времена је изражена кроз наративну реконструкцију старих и „бољих“ времена, у свакодневној комуникацији, али и кроз усмено предање, које покушава да одржи „живим“ старе структуре и системе вредности. Културно установљена правила о богатству и сиромаштву, односно дарезљивости, поштењу и поштовању исказана су кроз две приче које сам забележила на терену. Једна је урбана легенда о неумереном трошењу, док друга говори о одбијању помоћи сиромашнима.

Девизни огрев

Један човјек је радио у Италији. Тамо је развио посао и онда је почео да пребацује избеглице из Црне Горе у Албанију, а оданде за Италију. Ту су се ређали пуни аутобуси. Имали су пуно пара, 500 000 марака су имали. Толико су имали пара, да, једно јутро када снаја није имала чиме да запали ватру, извадила је 10 марака и запалила их како би загрејала кућу. Онда су престали да раде, а наставили да троше. Мало по мало, изгубили су и стан и паре и све живо. Сада тај човјек ради у Комуналном, живе као подстанари и, поред те једне плате, примају и социјалну помоћ.

Прича о успеху Рома који је дошао до богатства одласком из земље и развијањем канала за превоз избеглица у обећану земљу говори о сумњиво стеченом богатству, које је, као такво, онда „морао“ и изгубити. Захваљујући неформалној економији, остварио је изузетно велико богатство (500 000 марака). Доказ изузетног богатства, али уједно и бахатости и погрешног модела понашања представља ложење ватре новчаницом од 10 марака. Када је посао престао да цвета, наставили су неумерено да троше, чиме су изгубили богатство и опет постали део већине. Нискостатусни послови (рад у Комуналном) и ослањање на социјалну помоћ поништили су класну разлику између дојучерашњег богаташа и осталих сународника. Паљење девиза у причи је знак неумереног трошења и бахатог понашања према новцу, који им је, у том периоду, обезбеђивао бољи живот. Начин на који су стекли богатство, разбацавање новца у време када њихов народ гладује, вратио их је тамо где им је и место – међу осталу сиротињу. Порука је јасна, само поштен рад и правилна расподела новца се исплати. Истицање материјалног богатства није друштвено прихватљиво.

Имаш па немаш

Била су два брата. Један је био баш богат, а други је био сиромашан и живио је у пећини⁶, са женом и дијецом. Једно јутро, када нису више имали ништа да једу, рече жена сиромашног брата да оде код богатог и да му тражи барем једно кило брашна. Он се дуго премишљао, јер се плашио да ће срце да му препукне ако оде код брата, а он га одбије. На крају, када више није могао да гледа своју гладну дијецу, оде тужна срца код свог брата да затражи барем само брашно. Када је дошао тамо, врата му је отворила снаха и дрско му одговорила да они имају неке госте и да сачека док не позове његовог брата. Оде и залупи му врата пред носом. Када се богати брат појавио на вратима, упитао је сиромашног зашто је дошао. Сиромаш му одговори: „Дошао сам брате брашна да ти тражим, гладна су ми дијеца.“ – „Окле мени, ја немам, шта мене брига што су твоја дијеца гладна?“ Сиромашном брату срце препуче. Срце и очи му плачу. Дошао је кући, а жена га пита шта је било, а он јој је рекао да му је сада још теже. Онда је код њих дошао „добар“ човјек (код нас је добар човек свети човјек, објашњење испитаника). И домаћин њему каже Бујрум (код нас ко ти каже Бујрум, тај ти отвара и срце и дом, објашњење испитаника). Добри човјек уђе унутра седе на миндер и рече газди: „Ја сам дошао из далека и много сам гладан, па

6 Приликом насељавања Подгорице, велики број ромских породица је живео у пећинама/удубљењима у стенама, у кањону Мораче.

да ми дајте нешто да једем и да ме примите на конак.“ Сиромашни домаћин показа очима жени да стави нешто, а они немају ништа. Она стави шерпу са водом. Свети човјек зна да они немају, али хоће да их искуша. Послије неког времена човјек пита жену: „Жено, хоће ли та вечера?“ – „Ево мужу, није месо још кувано.“ Седели су, тако, два сата и причали и, за то вријеме, неколико пута је домаћин жену питао када ће вечера. Након два сата, „добри човјек“ рече да зна да немају ништа и да је дошао код њих само да преспава. Они узвикнуше: „Наравно!“ Најбоље јоргане су дали да он преспава. Када је ујутру устао, добри човјек се захвалио и отишао. Он је право од њих отишао код богатог брата. Код њих је „добар човјек“ отишао поцепан, прљав, никакав. Да ти се живот згади. Покуцао је код богатог и врата му је отворила његова жена. Када га је видјела, препала се и звала одмах мужа. Када је отворио врата и видио га, богати брат је питао: „Шта ћеш ти овдје? Ко те је послао?“ – „Извињавам се, дошао сам из далека, па само да ми дате парче хљеба и мало воде“, рече „добри човјек“. Богати брат му одговори: „Немам ја за тебе ни воде ни хљеба. Бјежи одавде да те више никада не видим.“ „Добри човјек“ му рече: „Хвала на гостопримству, али имаш да се кајеш.“ „Добри човјек“ је онда комплетно богатство богатог човјека пребацио код сиромаша. Сем куће која је остала празна. Све је то урадио уз Божију помоћ. Богати муж и жена су се погледали и упитали: „Шта би ово?“ Богатом мужу је било све јасно и рекао је: „То је зато што смо избегавали сиромаше.“ После два-три дана, овоме што је био богат почела дијеца да плачу од глади и жена му каже: „Мужу, иди код брата да ти да нешто за дијецу.“ – „Како да идем, зар си заборавила како сам ја њега вратио?“ Она каже: „Иди, ја сам сигурна да он тебе неће вратити.“ И овај пође. Покуца на врата и снаха каже дјеверу: „Бујрум.“ Он улази у кућу и каже: „Можете ли да ми дате нешто за дијецу?“ Његов брат каже: „Како да не, кад моја дијеца имају, имаће и твоја!“⁷

Прича садржи два основна дела: први је стицање, а други губитак богатства. Изненадни добитак и губитак богатства нису објашњени „класичним“ путевима доласка до већег капитала и остајања без њега, као што су рад и његово одсуство.

Сиромашан постаје богат, захваљујући поштењу и „отвореном дому и срцу“, што се наглашава речју „бујрум“, док богати постаје сиромашан, јер је заборавио ближњег свога и оне који немају. На

7 Причу ми је испричао Ром-муслиман. Он је, у детињству, чуо причу од свог оца. Више пута је поновио како је прича истинита.

почетку приче, сазнајемо да су главни актери двојица рођене браће, од којих један живи у беди (живи у пећини, деца су гладна), док други живи у изобиљу (живи у кући, угошћава друге људе). Није познато како је један постао екстремно сиромашан, а други веома богат. Међутим, за сам ток приче, а и поруку коју жели да пошаље, то је мање важно. Направљена је опозиција чији су актери морали да буду блиски (два рођена брата), како би била пренесена друштвена представа која постоји о сиромашнима као о онима који су добри и богаташима као о онима који су лоши, односно о награди и казни која може да уследи, ако се стечено богатство не дели са читавим колективом. Како би то било потврђено, послат је „божији изасланик“, који проверава и једног и другог. Када се покаже да сиромашни отвара свој дом и срце, а богаташ не, следи примерена награда и казна. Улоге се мењају и сиромашни добија све, а богати све губи. У заједници, богатство није социјално и културно неприхватљиво, све док богаташи, поред материјалног капитала, имају и онај нематеријални, што је, овде, изражено дарежљивошћу и поштењем. Да се материјални капитал не деградира показује и последња реченица бившег сиромаша, а захваљујући поштењу и дарежљивости, новопеченог богаташа: „Кад моја дијеца имају, имаће и твоја“. Оваквом изјавом, он опрашта брату, који се није добро понео, када је он молио, али и преноси поруку нараштајима који причу слушају: „Можете да стекнете богатство и до њега можете доћи на разне начине, али ће вам оно бити ‘одузето’, уколико заборавите да дајете. Исто тако, иако немате ништа од капитала, знајте да, све док имате поштење, оно ће у друштву бити више вредновано и награђено“.

Услед изузетног материјалног сиромаштва, било је битно конструисати друштвене норме понашања које ће контролисати социјални поредак и омогућити да, под претњом од пошаста „прљавог“ новца, који, обично, иде руку под руку с похлепом, ти исти који успеју, не забораве немарношћу оне који немају. На основу равномерне расподеле, заједница је успевала да се економски одржи. Кроз наративе и праксу, креирала је представе о друштвено прихваћеном моделу понашања, који је требало да обезбеди да читав систем функционише. Систем је био угрожен сваки пут када се не би поштовала правила, а колектив се штитио, креирањем културних представа о казни која следи појединцима који искачу из традиционалних структура. Божији изасланик је симболички изасланик ромске заједнице која награђује и кажњава. Друштво је то које је створило правила која се морају поштовати, како би одржало

свој поредак и одбранило се од сваке опасности која долази са стране. Зато, богат човек никада није онај који гледа само себе, већ онај који увек мисли на заједницу, а тиме и добробит свих појединаца у њој. На основу таквог схватања богатства, конструисана су три типа:

- **најбогатији Ром** је онај који има материјално богатство, које се мери троспратном кућом, добрим аутомобилом и маркираном гардеробом, али и нематеријално богатство, које се мери бројем деце, која морају да буду здрава и да, међу њом, има синова. Поред тога, треба да буде дарезљив, поштен и брижан према онима који немају;

- **богат Ром** је материјално сиромашан, тј. не поседује велики иметак, али зато има велики број деце, која су здрава и, међу којом, има и мушке и женске. Он је дарезљив иако нема, поштен и брижан;

- **сиромашан Ром** је материјално богат, односно поседује симболе моћи, али зато или нема децу, или су му она болесна или су само женска. Такође, чак и ако има децу која су здрава и мушка, ако није дарезљив и спреман да помогне онима који су у невољи, он је „сиромашан“.

Туђе сунце боље сија – утицај транзиције на социоекономске микрозаједнице и поглед „одоздо“

Саша Недељковић истиче:

Етничка група представља не само симболички или идентитетски оквир, тј. поље унутар кога влада исти културни образац него је она и оквир економске међузависности и утицаја. Сваки етницитет представља, мање или више, употребљив привредни ресурс: припадност једној етничкој групи омогућава контакте, доноси субвенције, даје привилегије, али намеће и одређене економске обавезе. Ово се нарочито односи на оне делове неке етничке заједнице који су емигрирали, тј. на дијаспору (Недељковић 2013, 69).

У „културном мишљењу“ испитаника, постоје два начина како се, у ромској заједници у Црној Гори, може доћи до материјалног богатства и, из тога проистекле, две категорије богаташа: добростојећи и изузетно богати. Добростојећи Роми су они који имају посао у државној служби (Комуналном предузећу), што им доноси сталну зараду, као и они који се баве продајом робе. У овој економској категорији, истичу рад, труд, способност и памет као при-

хваћене начине да се стекне богатство. Статус добростојећег повезују са онима који су поштеним радом дошли до одређеног капитала, који им омогућава да „фино“ живе и да су у стању да брину о својој породици. То подразумева да имају кућу, али не троспратну. Добростојећима увек фали још новца, јер мисле да већи капитал не могу стећи у Црној Гори, већ у иностранству. Истичу неке појединце из њихове заједнице, који су успели да зараде у Црној Гори, али они су врло ретки:

У Црној Гори се не може доћи до богатства. Има у Будви једна породица која је радила са жељезом и на пијаци и обогатила се. Имају кућу баш екстра.

За добростојеће Роме, концепт рада и поштења је од великог значаја, што изражавају речима: „*Кад радиш, имаш!*“. Раду супростављају и осуђују доколичарање и друштвено неприхватљиво понашање које нити доноси зараду нити је на част породици из које такве особе потичу:

Када човјек ради, достигне све. Наравно, треба да има памети. Да не иде по кафанама.

Богати су они који имају већи број материјалних добара, од којих је велика кућа највиши статусни симбол. Према начину на који је Ром у Црној Гори могао да се „обогати“, испитаници издвајају три периода. Први се подудара с комунистичким режимом у бившој Југославији (култ Тита), други с крајем друге и почетком треће фазе транзиције у Црној Гори⁸ (употреба марака у црногорском друштву) и трећи, са трећом па, можемо додати и „четвртом“ фазом транзиције (убрзани процеси прикључивања Европској Унији).

Када говоре о најбољем времену у којем су Роми у Црној Гори живели, то је увек период владавине Јосипа Броза Тита. Културни

⁸ Весна Вучинић-Нешковић истиче да се доба постсоцијализма поклапа с временом политичке транзиције, која се испољава у постепеном удаљавању Црне Горе од Србије. Она доба постсоцијализма дели на три периода. Први почиње вишепартијским изборима (1990) и грађанским ратом у СФРЈ (1991), који, истовремено, значи распад те државе, након чега, једино Србија и Црна Гора опстају у заједничкој федерацији, с новим именом (СРЈ 1992), и траје до 1997. године, што је, по њој, период консолидације и сарадње српске и црногорске републичке власти. Други период траје од почетка 1997. до краја 2000. године, и у њему се стварају услови за издвајање Црне Горе из заједничке државе. Трећа фаза транзиције обухвата период између почетка 2001. и краја 2007. године (Вучинић-Нешковић 2008, 28-29).

концепт о „златном времену“ је пренесен и на млађе генерације, па можемо рећи да се Роми у Црној Гори придружују многим припадницима већинског становништва, који, кроз посебна „индивидуална стања и сећања стварају нове феномене који, иако базично носталгични, представљају стварање ‘новог’ југословенског наслеђа“ (Ковачевић 2012, 11-12). Код црногорских Рома, култ Тита је чврсто повезан са паролом братства и јединства, која је срж њихове југоносталгије. Култ Титове личности толико дуго живи, јер је он мистификован и представљен, у личним и колективним наративима, као херој који је успео да споји и уједини све народе и да обезбеди сигурност и поштовање за увек дискриминисане Роме. Иако, у том периоду, Роми у Црној Гори нису имали могућност да дођу до неког већег материјалног богатства, сигурност и поштовање које су добијали од својих сународника, као и солидна примања су, данас, након више од три деценије, реконструкцијом „колективних сећања“ у свести ромског народа, означена као „најбоља времена“.

Биро истиче да је комунизам био систем који корумпира нерадом, па отуда и његова жилавост: „Читав економски систем функционисао је на принципу добијања, а не зарађивања“ (Biro 2006, 16). Роми су, када је реч и о економском партиципирању, увек били на маргинама друштва. Због великог броја необразованих и још много других фактора, послови које су обављали увек су били у зони „сиве“ економије. Ромска економска делатност је зависила од самилости, воље и економске и културне потребе већинског народа да, на одређеним занимањима, запосли Роме. Комунизам и социјализам је „учаурио“ становништво у систем у коме се појединац није могао истицати, већ је „морао“ да води рачуна о колективу. Роми, који увек стављају заједницу изнад појединца, практично су имали подршку државне комунистичке идеологије за свој колективизам. Омогућила им је и да се слободно крећу и извлаче корист из владајућих економских и социјалних принципа, при чему нико, сем власти, није смео да их ограничава и санкционише. Материјални капитал унутар ромске етничке групе, али и већинског друштва требало је да створи друштво једнаких, у којем су Роми нашли своје место, водећи се идејом „братства и јединства“:

Најбоља су времена била кад је друг Тито био жив. Било нам је... јес сиротиња, али сиротиња чиста је била. Пружали смо једно другоме руку. Ако нисам ја имала, давао ми је други. Ја сам ишла што сам радила, они су мене напунили пуне кесе што сам радила. И брашно, и јаја, и уље. Кромпира и лука и пара су ми давали. Најбоља времена су била. А сад, неће нико никога да помогне.

Кад је био Тито жив, их то је била слобода! Тако су ми рекли старији. Ја памтим доста када је била слобода. Па били смо свуђе ми по чергама и игранке смо правили. Певали у оне армонике, играли се у оне тамбуре. Сви су се окупили.

Југословенски динар је, у Црној Гори, био у употреби, од 1918. па до новембра 1999. године, када су црногорске власти извршиле акт монетарног сепаратизма, уводећи немачку марку као паралелно платежно средство. Црногорска власт ову историјску одлуку види као прекретницу у економском развоју црногорског друштва, иако су против ње били Србија и многе друге земље из међународне заједнице.⁹ Након годину дана, немачка марка је постала једино средство плаћања, а „уз ‘прећутну сагласност’ Европске Уније, евро је 2002. постао званична валута у Црној Гори. Запад је, тиме, још једном, подвукао подршку црногорском сепаратизму“ (Раковић 2018, 204-205).

Економска и социокултурна трансформација црногорског друштва, која је била посебно турбулентна након година кризе обележених ратом и инфлацијом, снажно је утицала на микроекономске системе ромских група. У наративима, иако су временски недефинисани, видимо да се пуни економски процват ромских заједница у Црној Гори подудара управо с тим периодом, тј. са употребом немачке марке као средства плаћања. Тада су Роми добили шансу да, у „сивој зони“, и с маркама у рукама, искористе своје трговачке способности, у пуном смислу те речи. Шверц, продаја, препродаја робе која није била доступна у економски и социјално оштећеној земљи пружила је прилику да припадници ромске заједнице у Црној Гори достигну свој економски и социјални врхунац. Били су препознати као битан елемент социоекономских мрежа и с њима је већина свакодневно обављала привредну размену. Развили су мрежу увоза и преопродаје квалитетне робе из иностранства. Продаја је обављана од врата до врата или на пијацама, које су, у то време, Црногорци посећивали у великом броју. Већина Рома је, у том периоду, услед колективне економске стабилности, могла да се придржава старих традиционалних устројстава заједнице (принципи солидарности, поштовања и давања), али и да, и даље, оживљава моделе на којима је почивао социјализам, јер, како је истакла Ердеи, „током четири деценије трајања у Европи и на Балкану, социјализам је постао део ‘живљеног искуства’ више

⁹ Види: <https://naslovi.net/cir/2019-11-02/bbc-news/kako-je-pre-20-godina-nemacka-marka-dosla-u-crnu-goru/24394043>

генерација, и у значајној мери је обликовао њихов поглед на свет, животне могућности и изборе, и детерминисао њихово понашање“ (Erdei 2012, 24).

У Црној Гори, Роми су, од самих почетака, били део макро-економских процеса, који су, на њих, у знатној мери, утицали, а у крајњој линији, од којих су они и зависили. Упоредо са економским и социјалним превирањима у већинском друштву, без обзира на ромске традиционалне системе, мењале су се могућности зараде у њиховим заједницама. Од њих је зависио њихов однос према раду, успеху; у ствари, од њега је зависила културна концептуализација богатства и односа према колективу.

Од момента када Црна Гора прелази на евро, економска и социјална моћ Рома почиње да опада. Укратко речено, „све је преполовљено“.¹⁰ Отприлике у исто време, црногорски Роми су добили конкуренте на тржишту рада који припадају „њиховој“ заједници (расељени Роми), као и оне који јој не припадају (припаднике већинског становништва који су се масовно почели укључивати у трговачки бизнис). Капиталистичко друштво које предност даје економским гигантима избацило је недовољно економски јаке Ро-ме из трке с приватним капиталом. Материјална немаштина, социјална и културна превирања која су, у црногорском друштву, већ деценијама на снази, модернизација и отворене границе резултирале су економском и културолошком кризом у ромским заједницама. Криза се оцртава кроз однос према осталим члановима групе. Порушени системи вредности пољуљали су традиционалне основе и структуре, на којима је ромско друштво вековима почивало. Колектив је још увек на првом месту, али све чешћи примери оних који не практикују обичајне норме изазива бојазан да је социокултурни систем у опасности. Модернизација полако ставља појединца испред колектива, што је раније не само било друштвено неприхватљиво, већ у неким ситуацијама и кажњиво:

Деведесет пете, деведесет шесте, масу Рома је имало посла. Они Роми који нису имали, давали су им да раде, давали су им и паре и новац, све су им давали. Изволи, само ради. Једноставно да имаш, да направиш за себе. Није било лукавства. Оно само ја, само за мене,

10 Алудирам на нелагоду код становништва Црне Горе, које је доживело социјални, економски, па и психолошки шок преласком с марке на евро, јер је новчана вредност суме која је, до тада, била у новчанику преполовљена, а вредност робе и услуга остала иста (нпр. ако је неко плаћао станарину 200 марака, усвајањем нове валуте, цена је била 200 евра, иако би било логично да буде 100 евра).

него је било сви за једног један за све. Помагали су се зато што је тада било слоге. Није било битно колико имаш ти новца, колико имам ја. Значи био им је циљ да изграде кућу.

У последње вријеме су се покварили односи међу Ромима. Све је мање посла. Сви хоће да преваре. Раније сам хтио да ти помогнем и када не тражиш, а сад када тражиш не дам ти. Зато што знам, у деведесет посто случајева, тај новац нећеш вратити. Да тај новац могу ја и да заборавим. Знам да не радиш нигдје, знам да ти новац нико не шаље, да ти не пада с неба и једноставно не могу да ти помогнем. Тако ти причам размишљање већине. Јер знам у заједници сам нон стоп и онда знам како размишљају.

Мислим да је, од почетка 2002-2003, од када је еуро уведен, уништио све. И односе и трговину.

Отац је продавао нову робу на Тушкој. Роба је била из Италије и Новог Пазара. Прекинуо је, јер нема посла, отворени су нови бутици. Роба која се купује код мога тате, фармерице од 15 еура, та иста фармерица људи су давали по бутицима. Поћи ћу од моје логике. Мој стриц и даље ради са робом. Ја ћу код стрица узети мајицу за 7 еура, а ја ћу поћи у Делту и узети двије. За исте паре. Значи то је такав хаос пао на робу. Значи ја сам у Делти узимао мајице по 2 еура. Ја код мога стрица не могу да дам 2 еура, када знам да он плаћа 5. Ја му морам дати барем 7 еура. Јер знам да од њега зависи 15 чланова породице који живе заједно. И бутици, и то све отворено. То је све узело маха. Значи, док нису постојали тржни центри, трговина је ишла одлично. Има још ко се бави трговином и од 100 посто људи који раде, 95 посто се жали. Раде чисто да би преживјели. Раније смо ми од тога ову кућу направили. Кућу смо направили од два спрата. Моји стричеви су направили кућу од 5 спрата, сва од камена. Стриц ми је направио кућу 2000, ставио елоксирану браварију. 50 000 марака је дао. Кад је он имао елоксирану браварију, нико у Црној Гори није имао. Кућа ко зграда. А сад живе ко најсиромашнији. Немају ни тај солидан живот. Живе од данас до сутра. И даље они раде са трговином, продају технику коју доносе из Швајцарске, Аустрије и то, али све је то данас за сјутра. Нема. Нико не ради у државан посо. Немају редовну плату, а имају кућу од 5 спрата. Њих ту живи петнаесторо који зависе и даље од трговине. Трговина прије 15 година и трговина данашња.

Данас, Роми сматрају да се до „изузетног“ материјалног богатства може доћи на два начина: радом у иностранству и нелегалним пословима у Црној Гори. Одлазак у иностранство виде као једини

начин на који припадници ромске заједнице, уз поштен рад, могу доћи до троспратне куће и аутомобила као својих статусних симбола успеха и моћи. Створене су друштвене представе о иностранству као о „обећаним“ земљама (од којих увек прво истичу Немачку), у којима је могуће зарадити, зато што се, пре свега, тамо могу запослити:

Тамо се боље пролази на пијацама, на аутопрепродаји. Тамо чистачица боље зарађује. Ми смо требали у фабрици чоколаде да радимо, али су нас вратили. Тамо не гледају толико на националност. Ако си способан он ће да те прими.

Овдје дефинитивно не можемо доћи до богатства. Када одемо код доктора, овдје траже белу и лијепу. Тамо те не гледају ни да ли си црна или бијела. И да имамо диплому овдје, слабо нам је то.

Другачији економски контекст у европским земљама, у којима се, на прво место, ставља радна етика особе, а не националност или боја коже, пружа више могућности за запослење, па самим тим и зараду. Веће, али и уређеније тржиште на коме се може наћи место и за оне „без дипломе“ отворило је више опција за углавном необразоване Роме. С обзиром да се у Црној Гори тешко запошљавају и уколико заврше неке школе, иностранство виде као једини спас:

Мислим да у иностранству можемо да се обогатимо, јер је овдје тешко да се запослимо, јер ја немам никакву диплому. Без школе не може. Нисам још била, али вољела би у Њемачку да одем.

Глобални савремени токови утицали су на микрозаједнице које су, међу својим, припадницима неговале принципе економске и културне размене. Богатство појединаца није перципирано само кроз материјални капитал, већ и кроз спровођени принцип давања оним сународницима који мање имају. Даривање, солидарност и економска испомоћ били су стубови традиционалних друштава. Прелазак с марке на евро означен је као преломни тренутак када економска и уопште културна моћ ромске заједнице почиње да опада. Посао који други нису обављали, а који је њима дао једну врсту економског и социјалног ексклузивитета, омогућио им је долазак до већег капитала. Након кризних ратних година, трговина је практично била искључиво ромски посао и однос између њих

и осталих Црногораца је почивао на економској размени, тј. на односу продавца и купца. Међутим, с променом економске ситуације, Црногорци се окрећу методима „лаке“ зараде, чиме Ромима постају директни конкуренти на тржишту рада. Даљи развој капиталистичког система, чији су највећи симбол тржни центри, сврстава Црну Гору у модерно потрошачко друштво. Становништву се нуде производи масовне потрошње по нижим ценама, на сваком ћошку. Мали предузетници тешко могу да опстану у тржишној трци са моћним гигантима. Роба која је некада била екслузивна, а до које су, крајем двадесетог и почетком двадесет првог века, Роми долазили у европским градовима, сада је свима достижна:

Да има ја би се опет вратио у трговину, али нема више. Јер оне фармерице сад 10 еура продајеш. Ти фармерице не можеш да продајеш испод 30 еура. Не исплати ти се да продајеш. Левиске, тада су ишле по 200 марака, левиске. А ове риплеј фармерице, не знаш ти за то. То су долазили Никишићани, овако (показује рукама на масовност) суботом и недјељом. Пијаца је већа била. Долазили из Цетиња, Котора, Будве, ту је све код нас долазио народ. Када су патике фила изашле, ове ребок. По 200-300 марака нике, ребок. Ми смо их тамо куповали по 100 марака, ми смо овдје продавали по 150. Нема више та времена.

Трка за капиталом је отежана и доласком великог броја расељених Рома и Египћана с Косова, почетком двадесет првог века.¹¹ Они им нису постали само конкуренти у трговини, већ и на мање плаћеним пословима који су Ромима увек доносила какву-такву зараду, почевши од услужних делатности (сеча дрва, кошење траве), преко скупљања секундарних сировина, до трговине робом:

Расељени су пустили на трговину и покварили су нас. Јер они иду по кантама, скупљају смеће, перу не перу. Продају по 1 еуро, 50 центи. Излазу и тако. Они расељени, ја не знам али многи су нас, превише су нас они упропастили. Поготово ови Подгоричани.

Расељени су промијенили рад. И они оће да живе. Он иде у канту и нађе стару робу, а ти стару робу ту што бацаш, ти сутра идеш и купујеш. Вјерујеш ли ти мене. Вјерујеш ли ти шта се ради

¹¹ На крају двадесетог и почетком двадесет првог века, само у Подгорицу је дошло 4000 Рома и Египћана с простора Косова и Метохије. Смештени су у камповима који су се налазили у насељу Коник, где живи највећи број домицилних Рома.

тамо суботом и недјељом. То је мизерно шта се ради. А ми када смо продавали било им је мизерно да купују код мене, а сада купују из канте оно што бацају. Ја излазим неки пут на ову пијацу; то је мизерно. И они из нужде купују. Ни они не би то купили него нужда. Шта ће када не ради. Или ради за 300 еура. Ево фармерице, узима еуро фармерице. Лијепо у машину опере и обуче дијецу. Они им и кажу: „Па госпођо ви сте то бацили, а ви то сад купујете“. Они стану, али купују и даље.

Актуелна роба на данашњим бувљим пијацама је један од основних прихода и домицилним и расељеним Ромима, али и одређеном броју Црногораца. Међутим, за разлику од прошлих времена, реч је углавном о половној роби која тражи купце међу сиромашнијим Црногорцима, али и онима који то нису. Постоје две групе оних који купују: купци из социјалне потребе и купци „колекционари“. На пијацама се могу наћи ствари од „игле до локомотиве“, што омогућава и разнолику клијентелу. Развијен је посебан систем економске сарадње, па викендом има редовних посетилаца, оних који долазе периодично и оних који долазе с намером да нађу неку ретку ствар, која је, на другим местима, недоступна. Међутим, трговина на бувљацима, који раде један до три дана недељно (у зависности од града где се налазе), не може да им донесе већу зараду. Ово се посебно односи на оне који се баве продајом ситне робе (коју су буквално нашли у контејнерима). Има оних који тргују половном техником или антиквитетима, али им то не обезбеђује стална примања.¹² Купци за њихове производе су много ређи, него када су трговали левис фармерицама.

Приметно је да је, у „времену које тече“, у ромској заједници у Црној Гори, настала, до сада, највећа класна разлика. Иако је број богатих и сиромашних у материјалном погледу, немогуће избројати и упоредити у различитим периодима, „социјални раздор“ који постоји у наративима указује да је социоекономско стање код Рома-муслимана и чергара тренутно најрањивије. И томе није само допринела тржишна трка већ и „страни“ елементи, које домицилни Роми перципирају као још један од већих разлога што, у Црној Гори, нема више „хлеба“ за њих. Према њиховом схватању, први негативни

¹² Истражујући социокултурни феномен бувљака у Србији, Ђорђевић је написао: „Симулација производње и трговине, спуштена до нивоа шверца и препродаје, која обезбеђује само елементарно задовољење потреба, шта би друго произносила осим сваковрсне поразности и пустоши. На делу су својеврсне стратегије преживљавања и оригинална култура сиромаштва“ (Ђорђевић 2010, 113).

фактор који утиче на њихово социоекономско стање представљају расељени Роми и Египћани, а други – домицилни Роми, повратници из иностранства. Поред тога што су им конкуренти на тржишту рада, расељени су, у својим друштвеним и просторним гетима, установили нове моделе социјалног понашања, које домицилни Роми нису никад (барем не у Црној Гори)¹³ примењивали. Прошња, наркоманија, учестале крађе, па чак и проституција деградирани су домицилне Роме, који сматрају да већинско становништво не прави разлику између „њихових“ (црногорских) и „туђих“ Рома. Парадоксално, у времену када се највише ради у корист Рома, дистанца између мањине и већине је највећа. Самим тим, неки стари утабани путеви, којима су Роми вршили економску размену с већинским становништвом, прилично су сужени:

Ја продајем по селима. Идем Колашин, Мојковац, Андријевица, Плав, Гусиње. Тамо нас познају, познају ђеда. Пошто много краду на кућама. Мене кад гледају, они кажу, дођи, знам ја тебе. А неке одавђе... уђеш у неко село које не знаш, они кажу да си дошао да крадеш. Ти док причаш да се оправдаш, долази неко да удара. Мораш да се браниш. Шта је? Ти си дошао да се бијеш. А избеглице су мало, они узимају оне са тракторима. Он не пита човјека шта му треба, него узима све што му је испред кућу. Оно жељезо. А то му је вриједност, а нешто ставио ту. Он узима то и бјежи. И после човјек види мене. Ја га питам, хоће ли робе, он јебе... мора да псује и пита: „А јеси ли ти тај што ми је узео?“ – „Не, брате, ја сам тај и тај.“ Онда, каже, ви сте све исте џукеле. Бога ми, често се то дешава. Понекад, ја не смијем да изађем. Мајка ми је умрла, а да ми је неко псује, ја морам (да се посвађа и побије). Од тија будала ја морам да избјегавам. Умрла ми је мајка, отац, а они прву ту ријеч псују. Е то је катастрофа међу нас. Е, то је мало и код нас зајебано. Е, то је једино да се запосли, то је једина варијанта.

С друге стране, сматрају да су, поред расељених лица, повратници из иностранства утицали да, у већој мери, испливају неприхватљиви модели понашања. Иностранство сматрају главним кривцем за уплив дроге, која узрочно-последично повлачи крађу, али

¹³ Домицилни Роми разграничавају простор своје с простором других земаља, када је реч о негативним друштвеним моделима понашања. У Црној Гори, придржавају се забране друштвено неприхватљиве праксе, као што су прошња и крађа, док простор туђих земаља често користе за долажење до брзог капитала, посредством прошње или, чак, крађе. Једна Ромкиња-муслиманка ми је рекла да је своју двоспратну кућу направила од прошње у Италији.

и недостатак поштовања, које је било једна од главних социјалних стубова хијерархије.

Не поштују се више старији. Од како је дрога дошла и то. По-готово ова дјеца, 15-16 година, чак и млађи. Изгубило се то поштовање. Родитељи не могу да утичу на то. Све зависи од друштва. Имао сам и ја друштво, али нисам хтио то. Има сада доста наркомана. Ја, на примјер, када прођем у иностранство, ја видим тамо нешто што ми се свидјело, па онда се вратим овамо и наставим. И онда се око мене скупе, па дружина, па весело и то. А то је све на психичкој бази.

Одавање пороцима уништава моралне вредности које се придају породици, а крађа да би се задовољили лични пориви и нагони, а не да би се обезбедила породица, у ромском друштву је крајње неприхватљива. Такав став оснажен је тиме што су, због учестале употребе наркотика, домицилни Роми главне мете лопова. Ово је посебно изражено у подгоричком насељу Коник, где је смештен највећи број и домицилних и расељених Рома.

Данас немаш повјерења ни у комшију, ни у кога. Морају врата стално да буду затворена. Патике само што купиш, оставиш испред врата, сјутра их нема. Шта год ставиш на жицу да се осуши од робе, тога нема сјутра ујутру. А полиција? Ради, дозвољено је да краде до триста еура, ништа не смијеш. Ни да га бијеш. Не смијеш му ништа. Кад га одведеш у полицију, полиција га пусти. Гледа шта су узимали, ако је вриједност мања од триста еура, онда има право. И шта има Црна Гора, само горе. Раније није било лопова као што је данас. Ја сам прије... људи моји! Ако си крао, морао си да идеш да дајеш изјаву и то опомене да више ниси смио да дираш. Значи, до прије три месеца је било дозвољено до петсто еура да се краде. Краду, па то је њихов народ бре. Шта мислиш, власт то не одваја по пола. Сви то заједно раде, бре. Комшији су развалили врата и горњи и доњи спрат. Ево га овдје четврти комшија. Улазили су му унутра, узели су му цио алат који ради човјек у грађевину. Чиме сад да човјек ради? Звао је полицију, каже триста еура вриједности не може да се нађе. Не смијеш да их бијеш ништа. Да знам, онда би другчије, онда би другчије се човјек бранио. Онда би човјек намерно нешто оставио да му дође у авлију. Па нека му дође. Ја сам реко, ја га нећу пријавити у полицију, живота ми, ја га нећу пријавити да јебе мајку мајчину, него ја ћу робијати умјесто њега. Има да га онеспособим за цијелога

његовог живота, па молим лијепо. Па нека опет краду. Имам ја друга коме су украли, он их је ухватио и избио их је. Дошла је полиција и овога што су крали су пустили, а овога што их је избио су ухапсили. Мјесец дана. И каква је то власт, људи моји?

У заједници коју озбиљно угрожавају криминалне групе, а коју власт не може да заштити, кружи урбана легенда о човеку који је, изругујући се систему, покушао да га поништи:

Причу смо чули тако да може да се краде. То је само што сам чуо. Некој овдје особи су овдје ушли у кућу, па су крали до 200, 150 еура. Причају тако. И пошао је да пријави у полицију и они кажу криза је, што ће за 150 еура? На ову кризу, закон што ти ја знам, не могу им ништа и овај се наљутио. Као имају фору да могу да краду до 150 еура и онда им не може полиција ништа. Он ти је стално ишао пет дана у полицију, док га ови нијесу терали у смислу да имају других обавеза и он има право да краде. И човјек шта ће да уради? Ушао је у ауто и отишао до Старта 1 (минимаркет у насељу), ушао је у продавницу и трговао и рачунао на телефон све до 140 еура. Дошао до касе, она му дјевојка откуцала рачун, а он јој рекао само да убацам ове ствари у ауто. Он је убацио оне ствари у ауто, дао јој личну карту и рекао, ево препиши ми моје податке из личне карте. Она га гледа, а он јој говори, препиши ти, препиши. Она преписала, оне узео личну карту и рекао јој зови полицију слободно. Они су ми рекли да могу до 150 еура да крадем. Он ти је ушао у ауто, а ова дјевојка гледа у њега: „Куку, немој то тако, мени ће шеф од плате!“ Он каже: „Не интересује ме“. Ушао је у ауто и отишао. Она је звала газду. Он је звао полицију. Кад је дошла полиција, дјевојка им рекла: „Он ми је дао личну карту и све податке да препишем“. И чим су видјели име и презиме, они су се смијали и рекли им: „А то је овај што су и њему украли исто“. И звали га да дође ту испред маркет. И он је ту дошао и рекао пред газдом маркета: „Мени је полиција рекла. Ја имам право да крадем до 150 еура. Не само ја него сваки лопов. Зато сам ја дошао овдје код вас у маркету, јер ми је то одговарало то да покупим“. И онда она дјевојка почела да га моли да врати и онда је он то вратио и дао. Наводно, вратио је због ње да не би њу оштетили, а полицији даје до знања, сада ћу и ја да крадем ће год могу до 150 еура. Зато полиција није ни реаговала. Мада ова наша полиција овдје са Коника, не питај!

У Кривичном законнику Црне Горе, стоји да се крађа „сматра ситном, ако вриједност украдене ствари, не прелази износ од

сто педесет еура, а учинилац је ишао за тим да прибави малу имовинску корист¹⁴. Ако је дело извршено на штету приватне имовине, гоњење се предузима по приватној тужби.¹⁵ У разговору с правницом која ради у канцеларији Омбудсмана, сазнала сам да се, генерално посматрано, последњих 10 година, уочава тренд слабог процесуирања тзв. „багателних кривичних дела“, у које спада и ситна крађа. Ово се односи и на правна лица која организовано пријављују ситне крађе уз које прилажу и доказе у облику видео снимака.¹⁶ Моја саговорница истиче да је перцепција грађана у општој популацији таква да се не излажу поступку пријављивања, јер су мали изгледи да се ово кривично дело расветли.¹⁷ Истиче да, у наведеном контексту, не чуди чињеница да су Роми, посебно они који живе у удаљеним местима од града, обесхрабрани да ситне крађе пријављују. У пракси, полицијски службеници често одбију да изађу на лице места, па позивају оштећеног да дође у центар/одељење безбедности, које је у граду и да поднесу пријаву. Ово додатно обесхрабрује оштећене који немају довољно новца, а ни знања о административним поступцима. Као посебну ставку, саговорница истиче да покушај ситне крађе није кажњив по закону. Другим речима, ако је отуђена ствар у вредности до 150 еура, сам покушај крађе није кажњив, што, по њој, појачава климу некажњивости, у којој ситне крађе бујају. Сматра да полицајци у заједници не раде свој посао. Не зна да ли је то због преоптерећености или дискриминаторског приступа, али истиче да је лично чула тужиоца који се на целу причу смејао и рекао да бог отац не би открио ко је коме шта покрао и да он реагује само ако отму невесту.

Услед пораста наркоманије, коју је и црногорски Савјет за грађанску контролу полиције препознао као главни узрок за повећан број „ситних“ лопова¹⁸, ромска заједница се нашла пред новим изазовом. Не само да већина домицилних подгоричких Рома живи на Конику, у насељу које је главна мета криминалних радњи, већ је, код већинског становништва, још више појачан стереотип да

14 Кривични законик Црне Горе, чл. 246, ст. 2 и 3, *Сл.лист.РЦГ*, бр. 70/2003, 13/2004 - испр. и 47/2006 и *Сл. лист ЦГ*, бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - др. закон, 40/2013, 56/2013 - испр, 14/2015, 42/2015, 58/2015 - др. закон, 44/2017, 49/2018 и 3/2020.

15 Исто.

16 <https://www.vijesti.me/zabava/ucestale-sitne-krade-u-prodavnicama>, <https://kodex.me/clanak/64766/kozmetiks-nece-krivicno-goniti-tuziteljku-u-pitanju-sitna-krada>.

17 <https://www.vijesti.me/zabava/mnogo-se-krade-malo-ide-u-zatvor-svaki-68-gradanin-crne-gore-je-lopov>

18 <https://m.cdm.me/hronika/u-podgorici-ukradeno-100-bicikala-kako-ih-sacuvati/>

су „сви“ Роми лопови.¹⁹ Промењен је однос *осталих* према домицилним Ромима, али је промењен и уздрман културни оквир ромских група, које су, у својим социокултурним системима, од давнина, разликовале када је друштвено неприхватљиво понашање оправдано, а када је осуђено и санкционисано. Слично као и са културном концептуализацијом богатства, у којој је богат и успешан Ром онај који има материјално и нематеријално богатство (деца, поштење, поштовање, дарежљивост), особе које до одређеног иметка дођу крађом деле се на оне чије је понашање културно оправдано и оне чије понашање то није. Уколико особа украде да би прехранила породицу која гладује, заједница зна да је то погрешан чин, али је, из њихове перспективе, таква врста друштвено неприхватљивог понашања, ипак оправдана. Међутим, свака крађа и вандалистичко понашање које се практикује да би се задовољили лични нагони који никоме, па ни тој особи не иду у прилог, наилази у друштву на потпуну осуду. Таква врста крађа је идентификована као друштвено неприхватљива и препозната као пракса која угрожава постојећи социокултурни систем, али и шкоди ионако нарушеним односима с већинским становништвом.

Закључак

Смањена могућност запослења, дискриминација, ниско статусни послови, стање у привреди, слаба добит од неформалне економије, модернизација, капитализам и већа конкурентност на тржишту рада довели су до тога да социоекономска ситуација Рома у Црној Гори никада није била угроженија. Не само да је нарушена економска мрежа односа с људима унутар групе и ван ње, већ је пољуљан систем установљених друштвених и културних вредности, које су, под притиском многобројних утицаја, почеле да се деградирају. Ромска заједница се, тренутно, налази у процесу друштвеног пресабирања, у којем покушава да нађе моделе којима би се одбранила. Уколико нема спољњег система (полиција, државна валст) да их заштити (од крађе, омогући им лакши приступ запослењу), принуђени су да пронађу начин на који ће сачувати своју заједницу. Да би то успели,

¹⁹ Већ дуже време становници овог насеља не могу да добију возило такси службе, јер такси удружења избегавају да шаљу возаче у тај део града. Овоме је сигурно допринела и чињеница да су већ неколико пута одређена лица вршили крађу у таксијима. Због групе која се одала криминалу, социјални живот осталих људи са Коника (међу којима нису само припадници ромске популације) је поприлично уназађен. Грубо речено ствара се простор који врло брзо може да прерасте у гето.

прво морају економски да оснаже. Чињеница је да им актуелни послови (скупљање робе по контејнерима, скупљање секундарне сировине, трговина половном робом) не може обезбедити никакву економску моћ и да им државни посао (рад у комуналном предузећу) може пружити само краткорочну сигурност – ону која није довољна да обезбеди вишечлане породице. Због тога све је већи број оних који траже разне начине (легалне и полулегалне) да се докопају иностранства. Тамо покушавају да стекну материјални иметак и да новим социјалним и економским везама оснаже своју етничку групу. Траже земљу која ће им пружити економску и социјалну сигурност, пошто су је у својој изгубили. Како ми је један Ром то сликовито рекао: „Нема земље без Рома!“. Реченица над којом би сви требало да се добро замислимо.

Литература:

Biro, Mikloš. 2006. *Homo postcommuniticus*. Beograd: Biblioteka XXI vek.

Bratić, Dobrila i Miroslava Malešević. 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske IV*: 145-152.

Вучинић-Нешковић, Весна. 2008. *Божић у Боки Которској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду – Чигоја штампа.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2010. *На коњу са лаптопом у бисагама*. Ниш – Нови Сад: Машински факултет Универзитета у Нишу – Прометеј.

Ердеи, Илдико. 2003. “Потрошња и идентитети у савременој Србији: народне представе о богатству и сиромаштву“ У *Традиционално и савремено у култури Срба*, ур. Драгана Радојичић, 174-196. Београд: Етнографски институт САНУ (Посебна издања, књ. 49).

Ердеи, Илдико. 2005. „Очи зелене као долари: антропологија потрошње у Србији у транзицији“ У *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, ур. Љиљана Гавриловић и Драгана Радојичић, 173-186. Београд: Етнографски институт САНУ (Зборник 21).

Erdei, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar.

Ковачевић, Иван. 1984. Приче о добитницима. *Етнoлошке свеске 5*: 45-48.

Ковачевић, Иван. 2007. Сремски берберин у временима промене. *Етноантрополошки проблеми* 2 (1): 11-28.

Kovačević, Ivan. 2012. „Jugoslovensko kulturno nasleđe – od jugoslovenske ideje do jugonostalgije“ U *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu: okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa*, ur. Ivan Kovačević, 7-19. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Недељковић, Саша. 2013. *Антрополог(и)ја у САД: проучавање односа моћи, етнициитета, туризма и потрошње из угла привременог имигранта*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Раковић, Александар. 2018. Отцепљење Црне Горе (2006): Новостечена, а не обновљена државност. *Српска политичка мисао* XXV (60): 195-210.

Šućur, Zoran. 2000. Romi kao marginalna skupina. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 2-3: 214-215.

Извори

Кривични законик Црне Горе, чл. 246, ст. 2 и 3, *Сл. лист РЦГ*, бр. 70/2003, 13/2004 – испр. и 47/2006 и *Сл. лист ЦГ*, бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – др. закон, 40/2013, 56/2013 – испр, 14/2015, 42/2015, 58/2015 – др. закон, 44/2017, 49/2018 и 3/2020.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Vlade Crne Gore. *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020*. Podgorica, mart 2016. file:///C:/Users/Korisnik/Documents/Downloads/Strategija%20za%20socijalnu%20inkluziju%20Roma%20i%20Egip%20C4%87ana%202016-2020%20i%20AP%20za%202016.pdf

<https://www.vijesti.me/zabava/ucestale-sitne-krade-u-prodavicama>

<https://kodex.me/clanak/64766/kozmetiks-nece-krivicno-gonitituziteljku-u-pitanju-sitna-krada>

<https://www.vijesti.me/zabava/mnogo-se-krade-malo-ide-u-zatvor-svaki-68-gradanin-crne-gore-je-lopov>

<https://m.cdm.me/hronika/u-podgorici-ukradeno-100-bicikala-kako-ih-sacuvati/>

<https://naslovi.net/cir/2019-11-02/bbc-news/kako-je-pre-20-godina-nemacka-marka-dosla-u-crnu-goru/24394043>

Vesna Delić

Who is a Successful Roma? – Cultural conceptualization of the wealth of the Romani people in Montenegro

The paper presents the practice and narratives of the Romani in Montenegro, aiming to describe various methods used by the Romani communities in Montenegro to gain economic wealth over a long period of time, their conceptualization of wealth and the influence of different periods on that concept. The goal was to use the presented material to point out the way macro-communities and global flows influenced the Romani micro-community through various periods of time, especially during the transition; to define the consequences borne by the Romani socio-economic systems and mechanisms the community uses to accept or resist the change; to present the view from the bottom up.

The material presented in this paper is the result of the research conducted for the requirement of drafting my PhD thesis at multiple times in the period between 2009 and 2019.

Key words: success, material wealth, intangible wealth, economic activity, tradition, transition, Romani.